

MEDIOEVO Y LITERATURA

Actas del V Congreso de la Asociación
Hispánica de Literatura Medieval

(Granada, 27 septiembre - 1 octubre 1993)

Volumen II

Edición de Juan Paredes

GRANADA
1995

© ANÓNIMAS Y COLECTIVAS.

© UNIVERSIDAD DE GRANADA.

MEDIOEVO Y LITERATURA.

ISBN: 84-338-2023-0. (Obra completa).

ISBN: 84-338-2024-9. (Tomo I).

ISBN: 84-338-2025-7. (Tomo II).

ISBN: 84-338-2026-5. (Tomo III).

ISBN: 84-338-2027-3. (Tomo IV).

Depósito legal: GR/232-1995.

Edita e imprime: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Granada. Campus Universitario de Cartuja. Granada.

Printed in Spain

Impreso en España

La disputa de l'ase: Consideracions sobre el perspectivisme i les fonts literàries d'Anselm Turmeda

RESUM

El propòsit d'aquesta comunicació és documentar, especialment a través de les raons primera, segona, tercera i setzena, de la *Disputa de l'ase* de fra Anselm Turmeda, la utilització de fonts diferents de l'original àrab, que n'és el primer inspirador, i diferents també dels elements d'origen italià que semblen haver influït la raó quinzena de l'obra.

Aquestes fonts, menys conegudes, són principalment les obres medievals de caràcter enciclopèdic, doctrinal i moralitzador que Turmeda podia conèixer, i especialment en les raons analitzades ací, els bestiaris, que moltes vegades s'inclouen en les obres enciclopèdiques. La tradició literària del moment també s'hi fa veure en alguns elements procedents de la lírica cortesana o en temes com ara el de la misogínia i el de la immortalitat de l'ànima. Tots aquests aspectes i fonts de diversa procedència confereixen a la *Disputa de l'ase* una riquesa d'elements que augmenta la pluralitat i la complexitat de les interpretacions de moltes de les afirmacions que s'hi fan, i reafirmen, si més no, el valor literari d'aquesta obra dins del marc històric i cultural en què s'inclou.

INTRODUCCIÓ

En el capítol d'*Orígenes de la novela* on tracta la influència de les formes de la novel·lística oriental en la literatura de la península durant l'edat mitjana, Menéndez Pelayo (1961:169) considera que en la *Disputa de l'ase*¹ Anselm Turmeda recorda

---

1. Per a referir-me a la *Disputa de l'ase* usaré sols el terme *Disputa* i em referiré sempre a l'edició del text francès preparada per LLINARÈS, A., (1984), que reproduïx la primera edició francesa de 1544. El text, acabat

el *Llibre de les besties* de Llull, ja que en la seua opinió el marc de l'acció s'inspira en els dos casos en el *Calila i Dimna*. Però aquest autor també reconeix que Turmeda tenia "...tan pronunciada originalidad i espíritu tan diverso del suyo [de Llull], que casi puede considerarse como su antítesis" (Menéndez Pelayo 1961:167). I explica que aquesta originalitat es troba, no tant en la disputa mateixa, sostinguda segons ell amb enginy i agudesa, sinó en els contes d'inspiració italiana que apareixen a la raó quinzena de la *Disputa*, per la càrrega de sàtira social que contenen i per la innegable influència de la tradició de Boccaccio que els atribueix.

Asín Palacios (1914) va donar a conèixer la font àrab de la *Disputa*, un apòleg inserat en el tractat XXI de l'*Enciclopedia* dels Germans de la Puresa, escola filosòfico-política apareguda a Basora en el segle X i el títol del qual tradueix com "*Disputa o reclamación de los animales contra el hombre*" on s'explica un plet entre les bèsties i els homes acusats de sotmetre-les a esclavitud amb el pretext de ser superiors a elles².

En opinió d'Asín (1914:11):

"Como se comprende fácilmente, sin más explicaciones, la tesis y la forma interna de la fábula son casi idénticas a la *Disputa* de Turmeda; pero además resulta que las pruebas aducidas por éste y refutadas por el asno son exactamente las mismas del apólogo árabe, con ligeras diferencias, exigidas por la adaptación"

És ben cert el que diu Asín, però hem de reconèixer que: (a) en l'article dóna pocs exemples concrets del plagi de Turmeda; (b) que, a més, el gènere del *conflictus* devia ser molt freqüent no sols en els cercles literaris sinó en els debats religiosos³, i (c) que l'argument de la superioritat de l'home sobre els animals, base de la discussió en ambdós casos apareix a l'*Antic testament* i a l'*Alcorà*,

---

segons se'ns hi diu el 1418 es va imprimir a Barcelona per primera vegada el 1509 però no se'n conserva cap exemplar i avui tenim sols la traducció francesa impresa a Lió el 1544 i reimpressa tres vegades més. També es conserva una edició alemanya de 1606. Els crítics coincideixen a atribuir la desaparició del text català a la seua popularitat i a la prohibició que se'n va fer en l'índex de Madrid el 1583 (RIQUER 1964:II:286).

En les pàgines següents, per a fer referència a textos de la *Disputa* sols indicaré a continuació del títol la pàgina d'aquesta edició on es troba el text esmentat.

2. Per a referir-me a l'apòleg oriental que assenyalava Asín, utilitzaré l'edició i traducció preparada per TORNERO POVEDA (1984), i quan transcriba o referesca textos d'aquesta obra indicaré la pàgina d'aquesta edició on es troben al costat del títol abreujat *La disputa*.

3. Vegeu per exemple el que diu CALVET (1914:117-129), els articles de TORREJÓN (1992), EPALZA (1992), SAMSÓ (1971-72:75 i 77), i recordem el fet que la *Tuhfa* siga també un text de polèmica anticristiana (EPALZA 1971).

argument per tant comú a àrabs i cristians⁴. També el fet de trobar animals elegint rei és prou freqüent en els apòlegs animalístics (Riquer 1964:II:286)

Calvet remarca, com Menéndez Pelayo, que la part més literària de la *Disputa* està en els contes antimonàstics de la raó quinzena i creu que hi ha en la *Disputa* tres característiques importants pel que fa al contingut filosòfic de l'obra: “la incredulidad, el escepticismo y, como consecuencia de ellas, la ironía sarcástica e irreverente” (Calvet 1914:190), característiques que la faran ben diferent de l'apòleg àrab descobert per Asín. I addueix altres raons importants més endavant (p.223-224) com ara la lloança de l'astrologia, que al text àrab es menysprea; l'esperit neoaristotèlic, escèptic i racionalista de l'obra; la finalitat amena; la ironia, encarnada en el frare i el seu *alter ego*. Conclou aquest crític que “La *Disputa*, de Turmeda, con relación al apólogo de los *Hermanos de la pureza*, es un plagio en cuanto a su forma, pero es más bien una *parodia* en cuanto a su contenido” (p.224).

Evidentment el text de Turmeda reflecteix un esperit molt diferent de l'original àrab que va descobrir Asín, i aquest caràcter, com s'ha dit, es deu en part a la personalitat ben complexa del frare renegat⁵ i també als nous aires filosòfics i culturals que es respiraven en els temps, plens d'escepticisme, que ell va viure⁶, i que l'acosten en certa manera a contemporanis seus com ara Bernat Metge qui, a *Lo somni* s'atreveix a posar en dubte la immortalitat de l'ànima⁷, com fa Turmeda en alguns arguments de la *Disputa*.

4. Vegeu el que es diu en el text de *La disputa de los animales* (TORNERO 1984:28-31) i en la introducció a un text diferent, el dels *Bestiaris* catalans (PANUNZIO 1963:45) on s'explica que Déu va crear totes les coses per a utilitat dels homes.

5. Sobre la biografia d'Anselm Turmeda vegeu els treballs ja clàssics de MIRET I SANS (1911), CALVET (1914), RUBIÓ I BALAGUER (1984), MONTOLIU (1960), RIQUER (1964), MARFANY (1965) i EPALZA (1965, 1971, 1978, 1983).

6. Vegeu el que diu CALVET (1914:95-130) sobre els nous corrents filosòfics, el Cisma d'Occident, les possibles influències averroïstes que podia tenir Turmeda; o les paraules següents de Montoliu (1960:90-91) en unes línies referides a la *Disputa*

És aquesta un fragment viu de la literatura europea del seu temps; una mostra potser única en la nostra terra, pel seu valor i la seua qualitat, del robust prosaisme burgès que, com a reacció contra la literatura aristocràtica de cançó èpica i lírica, que havia dominat fins aleshores, comença a adquirir volum i intensitat ja al segle XIII a França amb els *Fabliaux* i la família del *Roman de Renart*, i a Itàlia, en el segle XIV amb el *Decameró* i els “Novellieri”. Aquestes històries d'animals, procedents de diferents orígens, formaren un gran fons de la literatura popular de l'Europa medieval; i quan es transformaren en matèria literària foren un simple pretext per a esbravar tota la mala voluntat dels escriptors contra els més alts representants de la corrupció dels costums, i per a riure amb inextingible malícia a costa de la dama i del cavaller, del bisbe, del capellà i el frare, de la dona i del pagès i dels altres actors de la grotesca comèdia humana. Aquest prosaisme burgès es distingí a tot Europa no per la seua impietat, mai no declarada, sinó pel seu escepticisme i la seva independència moral. Fou aquest prosaisme burgès el que preparà el camí al triomf definitiu de l'esperit racionalista i reformador del Renaixement.

7. Vegeu CALVET (1914:190 i ss).

Tot açò fa que en la *Disputa* convergesquen una pluralitat d'aspectes diversos que li donen el caràcter irònic, divertit i en ocasions sorneguer que se li ha atribuït i també una multiplicitat de punts de vista a l'hora de considerar els diferents arguments esmentats⁸.

Aquesta pluralitat d'elements ve reforçada per l'ús de diferents fonts en les quals l'autor podia inspirar-se a l'hora d'escriure. En la *Disputa* n'hi ha dues clares: d'una banda els contes antimonàstics inspirats en la tradició de Boccaccio i en el *Novel.lino*, com ja indicava Menéndez Pelayo, molt importants per a la tècnica narrativa⁹; i de l'altra la important font oriental que indica Asín i que dóna gran part de la trama animalística. Però, com observa Llinarès, es poden endevinar altres fonts, especialment occidentals (Llinarès 1984:26) en el llibre de Turmeda. Ell n'assenyala dues occidentals especialment: (1) el llibre del franciscà Bartomeu l'Anglés o Bartomeu de Glanville, *Liber de proprietatibus rerum*, que cita seguint un text francès de 1372 (p.25)¹⁰. Es tracta d'una enciclopèdia en dinou llibres dels quals el dotzè i el divuité parlen sobre els animals. La segona prové de l'autor mallorquí Nicolau de Pachs, que seria autor d'un recull de *Proverbis* on es recullen cites de Cató, Salomó, etc., i que apaerixen en el conte de fra Juliot, sobre la luxúria, en la raó quinzena de la *Disputa*. També assenyala que, a pesar de l'evident plagi de molts fragments de l'apòleg oriental esmentat en la *Disputa*, hi ha moltes diferències a l'hora de presentar els contendents en els dos debats (Llinarès 1984:21-25).

És evident que Turmeda va usar altres fonts, pensem per exemple en la raó on es parla de l'home com un petit món¹¹; la història de l'ase de Barlaam a la raó segona; les referències a històries i personatges que podien ser reals, i ambientades a espais coneguts com ara Mallorca o Tarragona; l'aparició de la profecia final, etc. Tot açò dóna a l'obra, amb el caràcter marcadament irònic que indica Riquer (1964:II:294) la popularitat i l'èxit de què va gaudir. Ens ocuparem ací especialment d'algunes fonts, menys conegudes, en alguns episodis concrets de la *Disputa*.

Asín indicava (1914:47) tres passatges de la *Disputa* dels quals no trobava la font: són els referents a: (a) les tres meravelles exclusives de l'home; la fesomia,

8. Vegeu sobre açò ALEMANY (1989).

9. Es tracta especialment del conte del confessor avar, el LXXXXI de *Le cento novelle antiche o Novellino* titulada "Como uno si confessò da un frate" (Biblioteca romànica, t.71,72, p.9), com indica ASÍN. Turmeda situa el conte a Mallorca en la persona de dominicà català fra Joan Oset (CALVET 1914:183; RIQUER 1964:II:295).

10. També se'n coneixen, una versió italiana de 1309 i una provençal de finals del XIV.

11. Sobre açò vegeu per exemple RICO (1970:90-96), o ASÍN (1914:43), i la comunicació, en aquest col.loqui de Lúcia Martín.

la veu i la lletra, inconfusibles en cada persona; (b) la comparació de l'arbre amb l'home i (c) les observacions sobre els sentits dels animals.

En aquest treball, revisaré especialment la tercera de les incògnites que indica Asín per tractar de trobar-ne algunes possibles fonts, i veuré amb detall algunes de les semblances donades per Asín per comparar l'original àrab i la *Disputa*. Hi ha fonts, també de caràcter enciclopèdic, que Turmeda podia conèixer¹² i que poden haver originat aquesta part de la *Disputa*: Es tracta de del *Llibre del tresor*, de Brunetto Latini, en la part que dedica a la descripció dels animals¹³; de la versió catalana de *Fiore di virtù*¹⁴ i, encara que es tracta d'una recopilació més tardana a la data de composició de la *Disputa*, dels *Bestiaris* catalans, que potser Turmeda coneixia en altres versions, o directament pel *Bestiario toscano*, del qual els *Bestiaris* catalans en són versions¹⁵. També s'esmentaran ocasionalment el *Bestiari d'amor* de Richard de Fournival o l'*Acerba* de Cecco d'Ascoli.

1. ESTUDI DE LES FONTS

El títol de l'obra indica que la *Disputa* vol provar que els homes són “de plus grande noblesse et dignité que ne sont tous les aultres animaulx du monde” (p.39), però als versos inicials l'autor diu que amb la *Disputa* es podrà comprovar

Que l'homme vain est moins que beste brute,
Sinon en tant que la Divinité
A prins habit de nostre infirmité (p.45)

Açò contrasta amb el que diu més avant quan explica que “nous aultres filz d'Adam sommes plus nobles et de plus grande dignité que n'estes vous aultres animaulx” (p.53) (vegeu també p.50). Si més no, hi ha una certa contradicció en

12. Vegeu en les Actes d'aquest mateix Congrés la comunicació de Llàlucia Martín.

13. Aquest llibre el citaré seguint la versió catalana de Guillem de Copons, del segle XV, editada a cura de WITTLIN (1976), i no l'original francès de 1260.

14. També citaré aquest text seguint la versió catalana de Francesc de Santcliment, editada a cura de CORNAGLIOTTI (1975).

15. Com diu PANUNZIO a la introducció de la seua edició dels *Bestiaris* catalans (1963:32-33) el fet que aquestos siguen versions de textos italians i no francesos és una mostra de la penetració de la cultura italiana a Catalunya durant la baixa edat mitjana i diu:

La introducció a Catalunya del gust enciclopèdic representat pels bestiaris és un fet anterior a la redacció dels textos pervinguts fins a nosaltres [...] En el *bestiari* toscà veieren (els anònims vulgaritzadors del gènere didàctic moral) un instrument eficaç per a l'objectiu que perseguïen: la utilitat per a la predicació (*ibid*).

Potser era aquest objectiu el que Turmeda parodiava conscientment.

la intenció de l'autor. I després, com a conseqüència d'açò se'ns diu que els homes han de ser senyors i els animals els seus vassalls (p.53 i 54). La disputa s'inicia perquè un conill recorda aquestes afirmacions del frare mallorquí i el criden davant del nou rei dels animals per a defensar la seua opinió amb proves (p.50).

La similitud amb el text àrab, a més de la forma textual de disputa, apareix en la conseqüència de la segona afirmació: Davant del rei dels genis es reuneixen els delegats de les cavalleries i ramats i els dels homes, que pretenen ser amos dels primers.

El delegado de los hombres prosiguió: “Oh rey, estas caballerias, ganados, fieras alimañas y en general todos los animales son esclavos nuestros y nosotros sus amos. Sin embargo, unos se rebelan y huyen, y otros obedecen, pero detestando y renegando de su servidumbre”(La disputa:28)

Els animals expliquen que han estat sotmesos, maltractats i castigats per l'home. El rei dels genis diu que les reclamacions s'han de fer davant d'un jutge acompanyades amb proves, en demana, i comença el debat (La disputa:33). També es demanen proves a Turmeda de la certesa de la seua opinió (p.50) però sobre el debat que s'iniciarà tot seguit amb el frare diuen els consellers al rei:

Il y a en vostre royale et noble court plusieurs subtilz et ingénieux animaulx, lesquels disputeront tant contre lui qu'ilz lui feront veoir les estoiles de jour et lui feront croire que les vessies sont lanternes (Disputa:50).

La referència ens recorda la insistent apel·lació en el text àrab al fet que els delegats dels animals han de tenir habilitats dialèctiques per a poder representar els seus companys, però ací hi ha una referència clara a l'habilitat de la llengua per a canviar el color de la veritat, que és una constant en l'obra i que no apareix al text àrab. És, sens dubte, una mostra de la posició filosòfica eminentment escèptica del frare, que com ja indicava Calvet (1914:195), es manifesta a tota la *Disputa*.

1.1. *La primera raó de la Disputa*

Com Indica Asín (1914:38), la primera prova del text àrab proporciona la matèria de les raons 1a., 2a., 3a. i 16a. de Turmeda. Algun fragment de la 1a. raó de Turmeda el troba en la 2a. prova del text àrab i altre de la 3a. raó de Turmeda en la 3a. prova del text àrab. Però als exemples que dona, no hi apareix cap fragment de la raó 16a. de Turmeda comparada amb el text àrab. Com Asín sols recull uns pocs exemples, seguidament es revisaran aquestes coincidències entre els dos textos, amb detall.

La primera prova que addueixen els homes en favor de la superioritat sobre els animals és la següent:

Una hermosa figura, una constitución y estatura recta, erguida, sentidos excelentes, un sutil discernimiento, un espíritu penetrante y una inteligencia superior (*La disputa*:34)

La primera prova de Turmeda de la superioritat de l'home és “a cause de nostre belle figure et semblance” (p.56) que correspon al primer sintagma del text àrab i després explica, a la seua manera, el sentit de la proporció en els homes, que correspon a la constitució harmoniosa que descriu l'àrab.

Per a argumentar això Turmeda copia del text àrab els tres fragments que recull Asín sobre la constitució de diversos animals i l'explicació de la utilitat d'aquesta en el cas de l'elefant i del camell. Aquesta primera raó sí que podem dir que segueix fidelment l'original. I conclou la intervenció dels animals amb una idea molt similar:

Ainsi et par semblable manière, Dieu tout puissant a crée tous les membres des animaux desquelz vous avez parlé, pour leurs nécessitez en tous leurs affaires (p.57)

De esta manera vemos que Dios puso en todo animal miembros, articulaciones y útiles, según su necesidad, para que obtenga así provecho y se defienda de lo malo (*La disputa*:37)

2.1. La segona raó de la Disputa

La segona raó de Turmeda ja no segueix tan literalment el text àrab. Diu l'apòleg àrab que els homes es vanten de “vuestros sentidos y de la sutileza de vuestro discernimiento” (*La disputa*:36) i Turmeda que els homes tenen “les cinq sens corporelz, lesquelz sont ouyr, veoir, sentir, gouster et toucher; ...bonne mémoyre, par laquelle il nous souvient des choses advenir, absentes et passées” (p.57).

Sobre els sentits, el text àrab parla de la vista, donant com a exemple el camell, i de l'oïda, de la qual l'exemple és el cavall. Turmeda allarga aquest argument molt més que l'original, i comença amb el cavall, que, com el model, exemplifica el sentit de l'oïda però que Turmeda allarga molt perquè el primer sols diu

El caballo ve y oye al que anda en la oscuridad de la noche hasta el punto de que a veces despierta a su dueño con su pataleo, previniéndole de esta manera ante un posible enemigo o una fiera (*La disputa*:38).

Turmeda usa el mateix argument, però ara el cavall o el mul “tire le frain et dresse les oreilles” (p.58) per avisar el cavaller de l'arribada d'altre home o del

pas d'un llop o d'un gos. El cavaller, com havia fet el mateix. Turmeda al començament de l'obra, a causa de la calor, s'havia aturat en una ombra a descansar sota un arbre.

Sobre el sentit de la vista, Turmeda parla de l'àguila, i del voltor. Però aquesta virtut la té especialment l'àguila. Per això al *Llibre del tresor*¹⁶ llegim:

Aguila és lo mils veent ocell del món; e vola tan alt que ella departeix de la vista dels hòmens, mas ella veu tan clarament, que nagueix les petites bèsties coneix en terra e los pexos en l'aygua, e pren-les en son devallar (Wittlin, 1976:II:51)

Sobre el voltor diu aquest llibre que la seua gran virtut és l'odorar (Wittlin, 1976:II:76), que també apareix als *Bestiaris catalans*¹⁷ (Panunzio, 1964:87) i al *Liber de proprietatibus rerum*¹⁸. Igualment els lleons, gats gossos i rates tenen millor vista que l'home. Ve després l'episodi extret de la *Bíblia* de la somera del profeta Balaam que mostra que aquella veia les coses espirituals i l'home no (p.59) (Nombres, 22, 22-35).

El text àrab no afegeix res més sobre els sentits corporals, mentre que Turmeda segueix amb l'olfacte i el gust, i oblida el tacte. Sobre l'olfacte diu Turmeda que en tenen molt els gats i les rates i després diu que el "maistre des *Propriétez*" (p.59)¹⁹, opina també que el voltor pot olorar les coses a una distància de cent llegües. Aquesta virtut de l'olfacte, com hem dit, s'atribueix al voltor normalment en els *bestiaris* i apareix també en el *Llibre del tresor*. Així el *Bestiari català* (Panunzio, 1964:88) diu: "Aquest voltor à tan gentil olor, que hom diu, e és cosa provada, e és, que és sent hoc bé de CCC miles..."

Sobre els escarabats diu Turmeda "Les scarabots sont adonne à vivre de la fiente des chevaulx, muletz et asnes" (p.60) i al *Llibre del Tresor* llegim "Axí mateix naxen scaravats de sutzura de cavall, e femta de mull e d'ase" (Wittlin, 1976:II:62). Encara que en un text es diu que oloren els excrements i en l'altre que en naixen, la relació és prou evident²⁰.

16. Use l'edició de WITTLIN (1976). M'hi referiré com WITTLIN (1976:volum:pàgina).

17. Utilitze l'edició de Panunzio (1963, volum I, i 1964, volum II) per a referir-me a textos dels *Bestiaris catalans* els indicaré així: PANUNZIO (1963 o 1964:pàgina).

18. Vegeu LLINARÈS, 1984:140.

19. LLINARÈS, en la introducció la *Disputa* (1984:25), l'identifica amb el franciscà del segle XIII, Barthélémy l'Anglais, autor del *Liber de proprietatibus rerum*, enciclopèdia medieval que tenia una part dedicada als animals. Es tracta, en efecte, de Bartololomaei Anglici o Bartomeu ànglic, qui va usar, com altres enciclopedistes medievals, el *Physiologus* grec per a escriure la seua enciclopèdia. Llinarès cita en el seu treball sobre Turmeda una versió francesa del *Liber de proprietatibus rerum*. En el present treball s'usa el text de Bartomeu l'anglès, en llatí, editat a Francfurt el 1601 i en les referències a aquest text indicarem sols *Proprietatibus* i la pàgina en aquesta edició a què es fa referència.

20. Vegeu la nota del *Llibre del tresor* a aquest text.

Acaba la notícia sobre l'olfacte amb una referència als gossos llebrers, que, per l'afecció a la caça en l'època, devia resultar prou clara al lector. També llegim al *Llibre del tresor* “Los altres són lebrés, e són appellats segurs, per ço com seguexen la bèstia tro a sa ffi” (Wittlin, 1976:II:90). I acaba Turmeda per por de fer massa llarga la disputa. També acurta l'exemple sobre el sentit del gust per por d'avorrir el príncep que els escolta. Aquestes fórmules de tancar parts de la narració també apareixen al llibre àrab i les hem trobades al *Llibre del tresor*. Sembla que són freqüents al gènere de la disputa.

Sobre l'altre argument que havia donat Turmeda de la bona memòria dels homes i que el text àrab formulava com un “discernimiento más sutil” (p.40), Turmeda el segueix en el raonament que fa

Car ainsi que vous-mesmes sçavez et par pure expérience vous voyés tous les jours, les mulets, asnes et boeufs, puis que une foix ou deux ont esté de la vigne ou du jardin à la maison, incontinent apès ilz sçavent retourner tous seulz que nul ne les meine ou guide. Et vous aultres irez une fois ou deux par ung chemin, et y retournant encores une aultre fois, vous fourvoierez et fauldrez audict chemin (*Disputa*:61).

Asimismo, encontramos muchos asnos y bueyes que cuando recorren con su amo un camino por vez primera, si luego los deja solos vuelven al establo y al lugar de costumbre. Hay personas, en cambio, que recorren cualquier camino repetidas veces y después todavía se pierden y se extravían en él (*La disputa*:40).

Però Turmeda amplia els exemples i comença amb l'oronella, que no trobe als bestiariis descrita en aquestos termes i que Llinarès tampoc troba al *Proprietatibus*. Sols en la prova segona de l'original àrab (*La disputa*:86) hi ha una referència a aquest ocell que pot tenir relació amb el que diu Turmeda perquè s'hi diu que l'oronella viu prop dels homes, fa els nius a les seues cases i hi cria els fills: també s'hi diu que emigra d'un lloc a altre per a passar l'estiu en zones càlides²¹. Encara que Llinarès no ho esmenta, al *Proprietatibus* (1610:530) es parla de les migracions d'aquestes aus i d'un gènere que fa els nius prop dels homes.

Segueix l'argumentació del frare breument amb les tórtors, les cigonyes i les grues. D'aquestes darreres dóna un exemple que no he trobat als llibres consultats i que Llinarès doumenta al *Proprietatibus*²².

21. També en la prova 7a. del text àrab (*La disputa*:187) es parla breument de les oronelles i de com fan els nius, per a criar els pollets.

22. Tampoc apareix clarament el mateix exemple al *Proprietatibus* (1610:534-535).

Acaba Turmeda, com havia fet abans de parlar de l'oronella, insistint en el fet que l'home no sap orientar-se perquè no és capaç de recordar un camí. I ací empra una tècnica que usa en altres casos, i és la de donar noms de llocs coneguts per a fer l'exemple. Així, en aquesta segona raó ja podem veure que Turmeda amplia i modifica de diferents maneres els textos imitats.

1.3 *La tercera raó de la Disputa*

La tercera raó de fra Anselm contra l'ase és

nostre beau sçavoir et grande discrétion, avec subtilité d'entendement et plusieurs sciences, bon conseil et prudence que nous avons, observons et gardons en noz gouvernements, faictz, marchandises et plusieurs droictz que nous avons, par lesquelz nous suivons les voyes justes et bonnes, et laissons et abhorrons les faulses et mauvaisés voyes (p.62).

Ací hi ha dues parts: Una referida a la saviesa de l'home, que pot correspondre a la darrera part de l'argument de la primera prova del text àrab, on es diu que l'home té una intel·ligència superior (*La disputa*:34, 38) i de la qual aquest darrer no dona cap exemple; i una altra, referida a l'organització social o comunitària dels homes, que pot coincidir amb alguns fragments de la prova segona del text àrab.

Però en la tercera prova del text àrab trobem que la raó que donen els homes de la seua superioritat és la següent:

Nuestras numerosas ciencias y diversos conocimientos, nuestro sutil discernimiento, nuestra excelente mente y consideración, nuestra buena administración y política, nuestra maravillosa situación para mejorar nuestros medios de vida... (*La disputa*:150)

Aquest raonament és prou semblant al que dona Turmeda, qui tria, com el text àrab, els mateixos exemples en la resposta dels animals: les abelles, les formigues i les llagostes.

El primer exemple que dona Turmeda es refereix a la bona organització de les abelles (p.63), que també trobem en el text àrab, en la segona prova (*La disputa*:141-144) i en la tercera. Els dos textos coincideixen en algunes observacions com ara: Que l'abella pot fer cases amb cera que recull dels fruits, flors i fulles dels arbres per guardar-hi l'aliment; que les cel·les són hexagonals i tancades; que pot fer la mel, el seu aliment a l'hivern. Turmeda aprofita també algunes indicacions de les que vénen als bestiaris, com indica Llinarès quan es diu rei i no reina de les

abelles. Del *Llibre del tresor* (Wittlin, 1976:II:60), que totes menges en comú²³, dels *Bestiaris* catalans que tanca les cel·les de la mel (Panunzio, 1963:48). Però hi ha moltes coses de la collita de l'autor, com el fet que les cel·les siguin de diverses formes geomètriques; els diversos tipus d'habitacles i els tipus de puniments a aquelles que es comporten malament.

La referència a les abelles en la prova tercera del text àrab (*La disputa*:151-152) coincideix amb la que fa Turmeda en la presentació de l'animalet sota el regiment del rei i en el fet d'eixir a buscar la cera i la mel en primavera, en estiu i durant les nits de lluna estiuenques; en el fet de compartir els aliments en estiu i tornar a eixir en primavera. Però, no hi ha cap referència a les diferents formes de les cases que indica Turmeda ni als tipus de càstig per a les que no actuen bé. Recordarem sols que es castiguen les qui arriben tard al rusc, mentre que als *Bestiaris* catalans llegim (Panunzio, 1964:13) "...e tén gran orde de república, que no pot ser major ni ab milor orde, que qui no hi treballa va fora"²⁴.

Després d'una breu menció a les mosques i les vespes, parla el frare de les formigues. El que diu el text àrab sobre les vespes (*La disputa*:155) és ara molt resumit per Turmeda. Asín (1914:41-42) recull, per a exemplificar el plagi de Turmeda, l'exemple de les formigues i el de les llagostes, que apareix en la mateixa successió que en l'original àrab. Turmeda segueix prou fidelment l'exemple de les formigues. Farem notar ací que el fragment sobre com emmagatzemen el blat, l'ordi, les faves i les lletilles perquè no germinen, que serveix d'exemple a Asín, apareix també en els *bestiaris*²⁵. Parla Turmeda de la manera de fer les cases, de guardar els aliments i de la manera de transportar-los en la mateixa successió que el text àrab però sense seguir-lo literalment i afegint de la seua collita una referència a les dames catalanes i a la manera de castigar les qui no treballen, que és la mateixa que havia explicat per al cas de les abelles. I acaba amb unes referències a la manera de soterrar-les i de guarir-les quan estan ferides que no trobem en l'original ni en els altres textos consultats.

L'exemple que segueix, sobre les llagostes²⁶, és reproduït quasi completament per Turmeda i hi afegeix algunes consideracions sobre el possible extermini de les llagostes si no actuassen com ho fan, i sobre càstigs, acabant amb la fórmula ja habitual de demanar una nova prova al frare. El text àrab també fa el mateix després de parlar d'alguns altres animals que Turmeda no recull. Però podem

23. Hem trobat aquest fet també en la prova tercera del text àrab.

24. Vegeu també la pàgina 186 de *La disputa* on es repeteix sobre les abelles el que es diu anteriorment, perquè en moltes ocasions es repeteixen, per a arguments similars, o fins i tot diferents, els mateixos exemples.

25. Vegeu per exemple els *Bestiaris* catalans (PANUNZIO, 1963:46)

26. Vegeu *La disputa*, p.153. Aquest exemple no l'hem documentat en altres textos.

concloure que pràcticament tota aquesta tercera argumentació de Turmeda s'inspira en la prova tercera del text àrab, tot i que, com hem vist sobretot en parlar de les formigues, alguns fragments també apareixen en altres textos i per tant provenien més bé d'un patrimoni comú molt estès. A més, fins i tot en un cas tan clar de plagi com el que acabem de veure, l'autor modifica i afegeix fragments nous.

1.4 *La setzena raó de la Disputa*

Passarem ara a la raó setzena que dona fra Anselm a l'ase sobre la superioritat dels homes. Aquesta raó té, a més de l'interès per les possibles fonts dels nombrosos exemples que hi apareixen, la singularitat de ser un dels arguments que en opinió de Calvet (1914:190-194) devia causar la ira dels inquisidors i les prohibicions de l'obra ja que, després d'expressar seriosos dubtes sobre la immortalitat de l'ànima en la raó 13a., ací es tanca el dubte filosòfic afegint que aquesta ànima, que probablement desapareix amb el cos, és de la mateixa qualitat en els homes que en els animals. I, com veurem ara, l'argumentació de Turmeda usa termes de l'àmbit filosòfic, o, si més no, del to doctrinal propi de les enciclopèdies medievals.

Fra Anselm després de la raó 13a., sobre la immortalitat de l'ànima, de la 14a., sobre els homes creats a imatge de Déu, i dels contes antimonàstics de la raó 15a., diu que els homes són superiors als animals perquè “nous avons sens naturel et âme intellectuelle, et vous aultres n'avez que un peu de discrétion naturelle” (p.117). No he pogut trobar al text àrab cap frase que s'expressi en aquests termes. S'hi parla del subtil discerniment dels homes, de la seua intel·ligència, de les seues ciències, però no de sentit natural ni d'ànima intel·lectiva. Asín afirma en el seu article sobre l'original àrab de la *Disputa* (1914:46-47) que entre els tres passatges del text de Turmeda dels quals no ha pogut trobar la font hi ha el de les observacions sobre l'instint de la major part dels animals, que es troben en aquesta raó setzena. Explica que les possibles fonts d'aquest passatge es troben exposades al llarg de tota l'obra àrab, però el cert és que no és així perquè moltes de les observacions sobre els costums dels animals no figuren al text àrab. Llinarès troba que molts dels exemples es troben al *Proprietatibus*, i és més bé per aquesta via, la dels bestiaris i les enciclopèdies, per on podem iniciar la investigació. Al pròleg dels *Bestiaris* catalans es diu

Bells senyors: Totes les coses que los hòmens d'aquest món saben ni poden saber, saben per dues principals raons, les quals són aquestes: la primera raó sí és seny; la segona raó sí és sciència (Panunzio, 1963:41)

I el seny que l'home té per “conaxensa de raó” (*ibid.* p.42) es diu seny natural “E jatsesia que Déus ho haja tot donat, aquest apella hom seny natural, car Déus vertaderament féu natura e so qui a natura pertany” (*ibid.* p.43).

Després explica com els homes saben per ciència, a la qual acompanya primer l'"amostrament de les scriptures" (*ibid.* p.43) és a dir, sabers provinents de les escriptures, i els mestres ensenyen la gramàtica, la dialèctica, la geometria, la retòrica, l'aritmètica, la música i l'astrologia. Finalment es diu que Déu va voler que l'home sabés tot això per a la seua pròpia utilitat i així el bestiar és una mostra d'aquesta saviesa pel que fa al coneixement de la natura dels animals.

Així doncs, la justificació que dóna Turmeda sobre el seny natural està perfectament documentada en aquesta introducció dels *Bestiaris*, i no apareix en el text àrab, com tampoc apareixen molts dels exemples sobre el seny dels animals, que sí que trobem en els bestiaris, com demostra Llinarès, i que veurem ací documentats també en altres textos²⁷.

Tanmateix, el primer exemple que dóna Turmeda sí que es troba en el text àrab, i és el referent a la manera de criar els fills, un argument molt repetit en tota l'obra àrab i que Turmeda utilitza de vegades²⁸. En la prova 7a. els animals expliquen que no sols realitzen molts oficis millor que els homes sinó que també són més hàbils, llestos i savis que ells per a criar els seus fills (*La disputa*, p.188-189).

Asimismo, te encuentras con que los polluelos de la gallina, del francolín, de la perdiz y de otras aves parecidas, cuando rompen el huevo y salen, corren en seguida, picotean los granos y huyen del que les persigue, de tal manera que a veces no se les alcanza [...] aumentó Dios entonces el número de sus polluelos y los sacó ya de modo que pudieran prescindir de la crianza de padres y madres, de beber leche y de recibir granos y comida del pico de sus padres;

Turmeda diu

Voyez, frere Ansèlme, les poulettez des gélines et des perdrix comme incontinent qu'ilz sont escloz courent après leur mère; et quand ils voyent que la mère fuyt

27. Convé remarcar ací unes paraules introductòries al llibre XVIII del *Proprietatibus* (1601:968), sobre els animals, on llegim:

Dicitur autem animal omne quod consistit ex carne et spiritu vitae animatum, siue sit aereum, ut volatilia, siue aquaticum, ut natatilia, siue terrenum, sicut sunt agrestia et gressibilia, scilicet homines, reptilia, bestiae et iumenta.

Així doncs, el fet d'equiparar l'home amb els animals pel fet de tenir ànima potser no era tan iconoclasta com creu Calvet (1914:190-194).

28. Vegeu per exemple en *La disputa* (p.38) la prova primera, quan es reboten els "excelentes sentidos y el sutil discernimiento" dels homes, i es parla dels animals i els seus petits. Vegeu també sobre aquest tipus d'argumentació el *Proprietatibus* (1601:508) quan, en la introducció al capítol dedicat a les aus, es parla de la seua saviesa per a la reproducció i la cria.

Habent enim sibi insitam a natura femilalem rationem, cuius virtute mouentur naturaliter ad sui generis multiplicationem et sua speciei per generationis actum siue ordinem conseruationem [...]

et a peur, ilz fuyent aussi incontinent, tenens le chemin de la mère, et mangent soudain d'eux mesmes. Et si ils se perdent d'aventure et oyent la voix de leur mère, ilz accourent subitement et s'en viennent là où est la mère (p.117)²⁹

Segueix un fragment que també recorda el text àrab, on es parla de les necessitats de la dona per a donar a llum i com els infants no saben fer res quan naixen³⁰. Però Turmeda explica que les dones donen a llum “en grand douleur et travail [...] Et cela par la malédiction que Dieu leur a donnée” (p.118) i afegeix després unes consideracions sobre la condició de la dona, que no comparteix amb els animals “car après qu’elles sont enceintes, c’est à l’heure qu’elles requièrent plus l’homme que devant” (*ibid*). Està introduint dues consideracions que són típiques de la tradició misògina medieval i que no apareixien en el text àrab. Es tracta de la maledicció de la dona pel pecat original d’Eva, i del seu caràcter luxuriós³¹.

29. LLINARÈS documenta aquest fragment. Vegeu *Proprietatibus* (1601:537-538), que no és exactament igual al que diu Turmeda.

30. Vegeu en *La disputa* (p. 188-189): “Di, oh, hombre, ¿Cuál de vuestras mujeres cría tan bien como éstas a sus hijos? [...] padres o madres”, i en Turmeda (p. 117-118): “Davantage, chevaulx [...] l’enfantement”.

31. Vegeu, per exemple, el que diu Jaume Roig en el prefaci de l’*Espill*:

[...] De mon parlar
tots, si’m creureu, elegireu
no mai amar, ans desamar;
[...]
dones dampnades, enverinades
d’aquell verí ab què ferí
al llur antic primer amic
Eva, de mort, dins aquell hort
on fou formada. Per llur errada,
llexà llavor de frau, error
e gran malea a sa gínea; (p.29)

I també les paraules de Bernat Metge sobre la luxúria en *Lo somni*, on Tirèsias, com a jutge d’un debat, decideix “que la luxúria de la fembra sobrepuja tres vegades aquella de l’hom” (p.94).

I novament Roig diu sobre la luxúria, com Turmeda en el text que tractem, que les femelles dels animals sols desitgen els mascles fins que queden prenyades i tanmateix, les dones tenen desig tot l’any:

(els animals) Cert temps de l’any ab poc afany
llur mascle espleten, sols s’hi jusmeten
fins que s’emprenyen; tantost los renyen.
no’ls cansen pus, fins per llur ús
havent parit e fills nodrit,
los mou natura. A dones dura
tot l’any bon temps, mesclant hi sempre
llur voluntari; (p.131-132)

Use les edicions de l’*Espill* de 1978 i de *Lo somni* de 1980.

Segueix Turmeda amb l'exemple de la tórtora, que no apareix en el text àrab, i que tradicionalment s'associa en els bestiaris a la castedat, virtut contrària a la luxúria de què acaba de parlar. Així doncs, per provar que els animals tenen més seny natural que els homes, no s'accontenta amb explicar que aquells crien els seus fills millor que els humans sinó que tria, dins el camp de la misogínia que acaba de fer entrar en el marc del debat, l'exemple d'un animal que es caracteritza per la castedat, virtut que s'oposa clarament a la luxúria femenina.

Així doncs, sembla que en aquest moment del debat la rèplica de l'ase no és contra l'home en general, sinó contra les dones. Perquè, com és habitual en el text de la *Disputa*, s'insisteix més d'una vegada en el mateix argument i després de la tórtora, l'ase torna a parlar de les dones. Diu que les dones busquen un altre marit només quedar vídues, i que, algunes voltes, fins i tot els donen medicaments i verins per matar-los i així casar-se amb qui elles volen, arguments, tots dos, que trobem en l'*Espill*, clar exemple del debat medieval que té la misogínia com a motiu³².

qui haver vol d'elles costol
 quant és malalt, farà bon salt
 del llit al vas; [...] (p.125)³³

Però si reprenem ara l'exemple de la tórtora llegim:

Que vous semble, frère Anselme, de la vraye amour que porte la tourterelle à són mascle, que quand il est mort, elle faict très grand deuil, et ne repose jamais sur arbre verd, ny ne boyt eaue claire, mais trouble, et si elle ne trouve de l'eau trouble, elle la trouble avec les pieds et alors boyt? Et puis demoure veufve tout le temps de la vie sans qu'elle veuille prendre mary (p.118).

Aquesta au no apareix en els *Bestiaris* catalans, però sí que la trobem en el *Llibre del tresor*, el *Bestiari d'amor*, *Flors de virtut* i el *Proprietatibus*, en tots relacionada amb la virtut de la castedat que no troba l'ase en les dones, seguint, com déiem el corrent misògin. Fixem-nos que Roig, quan explica que les dones es lloen elles mateixes, entre d'altres coses, diu: [...] com tortra casta / en verd no.s posa; [...] (l'*Espill*, p.121).

Diu el *Llibre del tresor*:

La tortre és I ocell molt cast [...] E sapiats que la tortre és fort amable vers son mascle, que si ell se pert per alguna manera, jamás no vol altre marit, e guarda sa

32. Sobre açò vegeu CANTAVELLA (1992).

33. Vegeu també el que es diu a les pàgines 126-128.

fe, o per virtut de sa castedat o perquè.s pensa que son marit retornarà (Wittlin, 1976:II:76).

En *Flors de virtut* llegim:

E pot-se acomparar la virtut de la castedat a la tortra, la qual no fa mai falsa a la sua companyia, e si mor la un d'ells, l'altra observa perpètua castedat e may après se acompanya ab altres ocells, sinó fa la vida sua tostemps solitària, e no.s met may en arbre vert (Cornagliotti, 1975:169).

I en el *Bestiario de amor*: “Porque la Tórtola es de tal naturaleza que, si pierde su macho, nunca tomará otro, ni volverá al árbol que abandona”³⁴ (p.78).

Ausiàs March, en el maldit contra Na Monbohí, dama que ell considera una alcavota, també usa la tórtora, símbol de castedat,

Vós qui sabeu de la tortra.l costum,
e si no.u feu, plàcia'l-vos hojr:
quant mort li tol son par, se vol jaquir
d'obres d'amor, ne beu aigua de flum
ans en los clots ensutza primer l'aygua,
ne.s possa may en vert arbre fullat.
Mas contr.açò és vostra qualitat,
per gran desig no cast qu'en vos se raygua³⁵.

Aquesta estrofa concedeix a l'ocell la virtut que li donen els llibres esmentats però evidentment és el text que més s'assembla al de Turmeda perquè també hi

34. Utilitze l'edició de 1990.

35. Vegeu l'edició de BOHIGAS, P., (1952:II:142).

36. Sols he trobat el detall d'enterbolir l'aigua en el *Llibre del Tresor* (WITTLIN:II:1976:86) qua parla del camell, que pot estar molt de temps sense beure aigua i després en beu molta “E si l'aygua és clara, ell la enterbola ab los peus, car altrement no.n bauria gens”.

Sobre la tórtora vegeu també el treball documentat de Rico (1990). Es tracta d'un motiu molt estés en la poesia.

Recordarem també el poema de Corella “La sepultura” on trobem els versos següents:

Estareu vós d'alabaust en figura
treta del viu, ymatge de Elena,
en lo dit quart tenint un esmaragde,
y, en l'altra mà, un ram de agnus castus,
sobre lo qual planyerà una tortra.

També hem trobat, en un apèndix sobre literatura popular a una gramàtica del romanés, dues poesies qualificades com a literatura popular, on la protagonista és la tórtora, i allà també enterboleix l'aigua, de la qual no beu, si és bona. Però, si és aigua dolenta, l'enterboleix i beu (RAUTA, 1973:405-406).

Així doncs, es tracta d'un motiu molt comú i estés a la poesia.

apareix el detall de l'aigua enterbolida³⁶. Bohigas creu que aquest text no pot tenir com a font al llibre d'Hug de Sant Victor *De bestiis et aliis rebus* I, XXV, ni el de Bartomeu Glanville *De proprietatibus rerum*. Sembla que March coneixia bé aquesta tradició misògina i satírica que representa la *Disputa* i també l' *Espill*³⁷.

I quan Turmeda acaba l'argument i es fa referència als dos diferents tipus d'amor que s'hi tracten: "Voyez quelle différence il y a d'ung amour a l'autre" (p.118), ja no es refereix l'autor a l'amor cap als fills, amb què havia començat l'argumentació, sinó a l'amor de les dones.

Seguidament trobem l'exemple de l'elefant que pot tenir una font oriental, perquè es fa menció de l'elefant com a animal de transport. Apareixia també a la primera prova del text àrab. Llinarès el documenta (*Proprietatibus*, 1601:1063-1064) però no s'hi dóna la característica de l'animal que s'esmenta en la *Disputa*.

En *La disputa* apareix diverses vegades l'elefant (p.37,41,209). L'única que pot recordar-nos el que diu Turmeda és la darrera on es parla de la submissió al vailet que el condueix. En el *Llibre del tresor* (Wittlin:II:1976:91) es dóna una característica semblant en un gos que no menjava quan el seu amo va morir i l'animal es va deixar morir de pena.

L'exemple següent parla de l'àguila, que Llinarès documenta, que ja hem trobat en la raó 2a., i que també apareix en altres bestiaris³⁸.

A continuació Turmeda parla de l'esperver, i en aquest cas usa un animal que no apareix en el text àrab i que tampoc és molt freqüent en els bestiaris. N'explica dues característiques: primer parla de la manera de caçar d'aquest ocell i després de com es guareix de la *podagre*, que és la gota. Aquesta malaltia i el seu guariment s'expliquen en els tractats de caça. Així, Daude de Pradas en el llibre *Des auzels Cassadors*³⁹ diu:

Si vostr'auzel podagra pren,
so es gota que pels pes pren
et az oras los fai enflar,
az oras franher e secar,
rusca de fraiss'e de pomier,
de pauc roire e d'agrunier
faretz cozer tan longamen [...] (p.175)

37. Vegeu el que sobre aquest poema diuen PANUNZIO (1983:406-407), i ARCHER (1985:49-50). Evidentment March coneixia el valor moral atribuït a les imatges que usava, recordem per exemple la del castor (cant XXIV, 25-28) associat a la pau en *Flors de virtut*, o el bou, que s'hi associa a la bogeria. I com hem dit, l'exposició de la figura de la tórtora que més s'acosta a aquesta que usa ací March, és la de Turmeda.

38. Vegeu els *Bestiaries* catalans (PANUNZIO, 1963:120; 1964: 89), i El *Llibre del tresor* (WITTLIN, 1976:II:51-52).

39. Use l'edició de 1945. Per citar el llibre en el text n'esmentaré sols el nom i la pàgina.

i també parla sobre les diverses maneres de volar i les maneres de reconèixer com són millors aquestos ocells (p.73-76), però no coincideix en cap moment amb les indicacions que dona Turmeda, ja que per a fer les cures parla d'herbes i sobre el vol explica com els esparvers cacen amb vols llargs o ràpids, etc.

Altres textos sobre el tema tampoc inclouen les virtuts que esmenta Turmeda sobre l'esparver⁴⁰. Pel que fa als bestiaris, trobem l'esparver en el *Llibre del tresor* (1976:56-58), on apareixen moltes de les característiques descriptives de l'ocell que donava Daude de Pradas i s'hi afegixen algunes, sense fer referència a les malalties i a com guarir-les. En els *Bestiaris* catalans el trobem una vegada i només s'hi fa referència a la fidelitat que té cap al seu amo (Panunzio, 1963:137-138). Així doncs, si no és que Turmeda va decidir inventar aquestes variacions sobre el caràcter de l'esparver, no podem determinar quina és la font directa d'aquest exemple, tot i que evidentment s'inspira en textos de l'estil dels que hem esmentat.

Segueix l'exemplificació del frare amb el cucut⁴¹, que no figura en el text àrab i tampoc en els bestiaris. Però hi trobem alguns ocells amb costums semblants als que descriu ací Turmeda: Així, en el *Llibre del tresor*, quan es parla de la *lupe*, que és la puput (Wittlin, 1976:II:71-72), s'explica que els petits, quan els pares són vells, en tenen cura com diu Turmeda que fan els cucuts, però Turmeda diu que finalment els pares moren i la història ací acaba amb el guariment de l'au⁴². En els *Bestiaris* catalans també hi ha la cigonya que cuida la mare quan aquesta és vella (Panunzio, 1963:113)⁴³. En *Flors de virtut* (Cornagliotti, 1975:94) quan es parla de la virtut de la misericòrdia s'esmenta un ocell anomenat *pola*, que sembla que és la cornella i que també rep l'atenció dels fills quan envelleix.

Amb el camell reprén Turmeda el motiu de la castedat, ara accentuat amb la introducció del tema de l'incest perquè Turmeda explica que el camell no vol tenir cap afer amb una femella que haja estat amb son pare i les reconeix per la

40. Vegeu per exemple el que es diu en el llibre de Pero López de Ayala, *Libro de la caza de las aves* (FRADEJAS LEBRERO, 1969:132, 159-61), o les indicacions sobre la malaltia de podagre en els tractats de caça replegats a *Tratados de Cetreria* per Fradejas Rueda (1985).

41. Turmeda confon el cucut (o cuquello) amb la puput (*Upupa epops*).

42. Compareu els dos textos. Diu el *Llibre del tresor*:

Mas tant fan per lur natura: que quant los fills vehen sos pares envellits, que són fexuchs e pesants e lur vista és caucom scura, ells lo plomen tot dins son niu, e unten los ulls de certa cosa, e pus pexen-los e.ls engrexen e.ls scalfen dejús lurs ales, tro que sa ploma és renovellada e que ells van e vénen on se volen segurament (p.72).

I Turmeda:

Que vous semble du sens du cocu que, quand il advient que le père est fort vieux et que toutes les plumes luy tombent de vieillesse et ne peult voller, alors les petitiz luy font ung beau nid où ilz le font reposer, et luy apportent à manger tous les jours, jusques à ce qu'il plaise à Dieu qu'il meure?(p.118).

43. Vegeu també la cigonya en el *Llibre del tresor* (WITTLIN, 1976:II:67).

flaire, de manera que si s'apropen a ell, les fa fugir a mossegades i a guitzes. Llinarès el documenta en el *Proprietatibus*, i també el trobem en altres bestiaris. En el *Llibre del tresor* llegim:

E sapiats tant de sa pròpia natura, que açò és lo animal del món que mils conex sa mare, en tal forma que ell és de tan gentil natura qe jamés no tocaria carnalment sa mare, e axí com són los altres animals, que d'açò no han memòria (Wittlin, 1976:II:86)

També hi ha una referència al camell en *Flors de virtut* (Cornagliotti, 1975:154) on aquest animal exemplifica la virtut de la temprança perquè:

[...] naturalment és lo més luxuriós animal que sia en lo món, en manera que anirà darrere a una camella cent milles per haver-la o per veure-la; e après ha tanta soffirença e temprança en ell, que, si ella és ab la mare o germana, no la tocarie per res al món.

En els *Bestiaris* catalans (Panunzio, 1963:118) apareix una vegada el camell, però no amb les característiques que s'expliquen ací.

Com en altres casos, les referències als costums dels animals vénen precedides en els bestiaris per mots com ara natura, naturalment, etc., ja que fan referència a aquell *seny natural* de què havia parlat el frare al començament de la setzena raó en favor dels homes.

El castor segueix el camell. El documenta Llinarès i també el trobem, amb les característiques que es donen ací en els altres textos consultats en aquest treball⁴⁴.

El mateix s'esdevé amb l'animal següent, el pigot⁴⁵, que Llinarès documenta en el *Proprietatibus* i que també trobem en els *Bestiaris* catalans i el *Bestiario de amor*.

L'oronella apareix en el *Proprietatibus*, els *Bestiaris* catalans (Panunzio, 1963:95; 1964:68), *Llibre del tresor* (Wittlin:II:1976:72), *Bestiario de amor*, (Alba, 1990:58). Les característiques que se'n donen ací són, com veiem, més fàcils de documentar que les que trobàvem en la raó segona sobre aquesta au.

La mostela la documenta Llinarès, la trobem també en el *Llibre del Tresor* (Wittlin, 1976:II:85) on, en lloc de menjar panical, menja fenoll. En el *Proprietatibus*

44. Vegeu els *Bestiaris* catalans (PANUNZIO, 1963:110; 1964:80, 116); *Llibre del tresor* (WITTLIN, 1976:II:86-87); *Flors de virtut* (CORNAGLIOTTI, 1975:87-88) on exemplifica la virtut de la pau; *Bestiario de amor* (ALBA, 1990:62). Aquest exemple que dóna l'ase en la *Disputa* és un dels que més clara procedència té en els bestiaris.

45. Vegeu els *Bestiaris* catalans, (PANUNZIO, 1963:111-112; 1964:81-82) i al *Bestiario de amor* (ALBA, 1990:64-65).

menjava ruda. En els *Bestiaris* catalans (Panunzio, 1963:76-77; 1964:45-46) no se'n donen les mateixes característiques.

El cervo no sembla tenir ací a veure amb la tradició bíblica. El documenta Llinarès i el trobem, realitzant una acció semblant a la descrita ací en el *Llibre del tresor* (Wittlin:1976:II:87-88), encara que, com en el cas anterior, l'herba emprada per a guarir la malaltia és diferent.

Sobre el que Turmeda diu del gos i del gat la major part dels textos consultats indiquen que també vomita aquest animal, però allà es diu que l'animal torna a menjar allò que havia vomitat i Turmeda explica que quan el gos té mal de ventre menja una herba per a poder netejar-se l'estómac. Encara que no el documenta Llinarès, en l'edició del *Proprietatibus* llatina (1601:1037) sí que s'hi explica aquest fet.

La cigonya la documenta Llinarès i també la trobem en el *Llibre del tresor* (Wittlin, 1976:II:68) realitzat aquesta purgació tan curiosa.

La rabosa, Llinarès no la documenta en el *Proprietatibus*, però sí que apareix en l'edició llatina consultada en aquest treball (*Proprietatibus*, 1610:1127). També apareix com Turmeda la descriu en els *Bestiaris* catalans (Panunzio, 1964:100-101); en *Flors de virtut* (Cornagliotti, 1975:135), com a exemple del vici de la falsia, i en el *Bestiario de amor* (Alba, 1990:88).

La perdiu, que Llinarès documenta en el *Proprietatibus*, no apareix en els textos consultats en aquest treball en els termes en què es descriu a la *Disputa*; sols en el *Llibre del Tresor* (Wittlin, 1976:II:74) es fa una referència al fet que si l'home s'acosta al seu niu fa com si no pogués volar per allunyar-lo'n millor. Tampoc en l'edició llatina consultada ací del *Proprietatibus* (1601:545), tot i la referència de Llinarès, se'n diu exactament el mateix sobre la perdiu. Oblida Turmeda altres característiques d'aquest ocell que es caracteritza en el *Llibre del tresor* de baratera e luxuriosa (Wittlin, 1976:II:73).

L'aranya la documenta Llinarès. Apareix en el text àrab (*La disputa*, 186-187) però no se'n diu el mateix que ací sobre com menja les seues víctimes, sols s'hi explica la seua habilitat per a fer les teles. També la troben en els *Bestiaris* catalans (Panunzio, 1963:49-50; 1964:12) on, més breument que Turmeda, s'explica que les aranyes viuen d'allò que prenen en les seues teles "les mosques e los moscolons".

La grua la documenta Llinarès i també la trobem, pràcticament en els mateixos termes, en el *Llibre del tresor* (Wittlin, 1976:II:71)⁴⁶ i en els *Bestiaris* catalans (Panunzio 1963:93; 1964:62), i el *Flors de virtut* (Cornagliotti, 1975:131-132).

---

46. Compareu el dos textos

Que vous semble du sens de la gruë qui veille la nuit, faisant bonquet, de peur qu'elle ne soit prinse?

Segueix el gall, documentat per Llinarès i per tots els textos consultats pel que fa al fet que el gall canta les hores⁴⁷, però la referència al fet de compartir sempre el menjar amb les gallines la trobem sols en els *Bestiaris* catalans (Panunzio 1964:18) “És animal reall, e noble y liberal, que no trobe res que no.y crida sa companya” i també en el *Proprietatibus* (1601:535 i 537).

El gat, que amaga els seus excrements, no l’he pogut documentar en els textos consultats.

L’exemple del rossinyol tampoc l’he pogut documentar en els textos consultats i molt probablement té una procedència diferent: la tradició de la poesia trobadoresca i cortesana. El trobador enamorat es dirigeix a la seua estimada i molt sovint la seua veu es compara al cant del rossinyol. Peire Cardenal, per exemple, quan es queixa perquè no és entés diu “atretant pauc com fa d’un rossinyol / entent la gent de mon chant que se di” (Riquer, 1975:II:340)⁴⁸, o la magnífica estrofa de March sobre la primavera (Bohigas, 1954:III:65).

Lo temps és tal que tot animal brut
 requer amor, cascú trobant son par;
 lo cervo brau sent en lo bosc bramar,
 e son fer bram per dolç cant és tengut;
 agrons e corps han melodia tanta
 que llur semblant, delitant, enamora;
 lo rossinyol de tal cas s’entenyora,
 si lo seu cant s.anamorada spanta.

És prou clara la intenció sorneguera de Turmeda quan diu d’aquest animalet:

Que vous semble du sens du rossignol que, quand il est amoureux de sa femelle il chante et rechante jusques à ce qu’il vienne affin de son intentiton? Et quand il a accomply sa volonté, ne chante plus; mais, quand elle s’aproche de lui pour ouyr son chant, en lieu de chanter, il ronfle, sçachant qu’elle ne lui consentiroit jusques après telle louange (p.121).

Reapareix novament el gos, exemple de bona amor, i amb acò torna Turmeda a introduir el tema de l’amor que abans havia associat amb les dones i la seua

---

Et, craignant qu’elle ne soit surmontée du sommeil, elle prend une pierre et la tient en son pied senestre, et haulte ledict pied et dort sur le pied droit. Et fait cela pource que si le sommeil la surmontoit, luy tombant la pierre sur le pied, elle s’esvelleroit par la cheute de la pierre (*Disputa*).

D’on n’i han de tals que vel.len, mas no.s muden de hun loch; però tota hora tenen una pedra en lo peu, que no les lexa dormir (*Llibre del tresor*).

47. Vegeu el *Llibre del tresor* (WITTLIN, 1976:77-78), *Flors de virtut*, (CORNAGLIOTTI, 1975:179), *Bestiaris* catalans (PANUNZIO, 1963:51-52; 1964:17-18), *Bestiari d’amor* (ALBA, 1990:15).

48. Sobre aquest ocell vegeu també el treball de BELTRAN (1988).

manera poc honesta d'estimar. Ara la crítica no serà a les dones, sinó a l'home en general. Llinarès documenta l'exemple en el *Proprietatibus*, però a l'edició llatina, encara que es parla de la fidelitat del gos envers l'home, no he trobat aquest exemple. En el *Llibre del tresor* (Wittlin, 1976:II:89) es diu sobre el gos quasi el mateix que en el *Proprietatibus* i en relació al que diu Turmeda sols llegim:

E jassia que.l ca am l'om més que bèstia del món, generalment no conexen les gens stranyes, sinó aquells entorn dels quals habiten; e entén son nom, e regoneix son senyor

Els *Bestiaris* catalans (Panunzio, 1963:62) expliquen sobre el gos: “Lo cha sí és una bèstia qui coneix fort cells qui bèn li fan, e és-los molt feel”.

Finalment trobem el cranc, que Llinarès documenta a les *Etimologies* d'Isidor de Sevilla. Però també trobem el cranc a

l'obra de Cecco d'Ascoli (1550, v.11-19), *Acerba*, i al *Llibre del tresor* (Wittlin, 1976:II:43)⁴⁹.

Acaba aquesta raó setzena amb una interrogació retòrica que segueix la prolífica exemplificació del sentit dels animals i amb l'afirmació de l'ase que, efectivament, “lesdictz animaulx ont sens et ame intellective aussy bien et mieulx que vous aultres” que és el contrari del que havia afirmat Turmeda al començament. La fórmula repetitiva de no donar més exemples per no cansar el jutge o per no fer massa extensa l'exposició, també apareix ací amb una forma breu “Et laisse de dire de plusieurs animaulx, ainsi comme aulcuns scarbotz...”. Ja hem vist anteriorment que aquest tipus de frases apareixen en l'original àrab, però també en altres textos consultats, i devien ser un recurs freqüent en els tractats doctrinals, com ara el *Llibre del tresor*⁵⁰ on també trobem expressions d'aquest tipus.

49. La *Disputa* diu

Que vous sembe du sens du cranc? que, quand il advient qu'il veult manger la nacre où se font les perles, estant la nacre ouverte, pource qu'elle ne vit sinon de l'eau de la mer, il vient doucement et apporte une pierre, et, s'approchant de la nacre, il jecte la dicte pierre dedans icelle, et lors il la mange, sçachant que s'il ne faisoit ainsi, que la nacre se fermeroit incontinent, et n'auroit pourvoir de lui faire aulcun mal (p.121).

i el *Llibre del tresor*

Una altre closcha o pechina és, que hom appella cranch, que ha cames e és redona; e és enemich de las hòstias, car ell les menje la carn. Per maravella los engana, e hoirets com: ell porta una petita pedra, e guarda com ella obra sa closcha; lavors ve lo cranch e lança la pedra dins, en manera que no pot tancar sa boca, e ell pren-la e menje-les (p.43).

50. Vegeu, com a exemple el que es diu al final de les referències als gossos

Aquestes e moltes altres bondats són trobades que cans han fetes, mas en ço que.l libre ha dit ací, pot prou bastar, per abreujar lo libre. (WITTLIN, 1976:II:91).

Així, doncs, en aquesta raó setzena de fra Anselm contra l'ase, Turmeda segueix la tradició animalística dels bestiaris⁵¹; en alguns casos fidelment, en altres menys. No s'assembla tant a l'original àrab com altres textos analitzats i ací sembla que les fonts principals són, entre d'altres, el *Proprietatibus* i el *Llibre del tresor*. A més, en alguns casos introdueix textos que no hem pogut documentar, o d'altres molt relacionats amb la tradició misògina o cortesana del seu temps. Per tot açò, podem dir que, dels analitzats ací, el text de la raó setzena és el que més s'allunya de l'original àrab i el que presenta més intervenció de l'autor respecte del model.

CONCLUSIONS

Com hem pogut comprovar en aquesta revisió de les raons 1a., 2a., 3a. i 16a., de la superioritat de l'home sobre els animals, en la *Disputa de l'ase*, l'autor, imitant un model de debat usat en obres de tipus didàctic i enciclopèdic, fa una paròdia de la intenció adoctrinadora que els exemples animalístics podien tenir en aquelles enciclopèdies, ja que els posa en boca d'un ase i ridiculitza la figura del seu interlocutor, fra Anselm.

És manifest que un model bàsic del text de Turmeda era l'apòleg oriental inclòs a l'enciclopèdia dels *Germans de la puresa*, d'on pren l'estructura argumental, moltes fórmules d'introduir o acabar un raonament, com ara quan acaba un tema per por d'avorrir o per no fer massa llarg el debat, fórmules que també trobem en altres textos occidentals medievals de caràcter doctrinal. I, evidentment, Turmeda pren del text àrab molts exemples sobre els animals.

Però, com hem pogut comprovar, la intenció de Turmeda era ben diferent de la del text plagiat i per això hi va anar incloent altres elements de procedència diversa que intensificaven, a voltes, el caràcter irònic de molts passatges o l'escepticisme palés en altres.

La forma, que segueix el tipus del conflictus, del debat, li permet fer ús, a més del text àrab, d'altres obres occidentals també de caràcter enciclopèdic, com ara el *De proprietatibus rerum*, de Bartomeu l'Anglés, el *Llibre del tresor* de Brunetto Latini o el *Flors de virtut*. I, per descomptat, també els bestiaris.

Quant a la tècnica literària, en les raons 1a., i 3a., segueix amb fidelitat el model àrab però en la 2a., i la 16a., se n'allunya de diverses maneres: a) inventant

51. Tot i que PROBST (1960) troba la causa de l'afecció de Turmeda pels animals en el seu origen franciscà, però sense arguments molt convincents.

episodis; b) ampliant considerablement alguns exemples o insistint repetidament en la mateixa idea de diferents maneres; c) seguint altres fonts, especialment de caràcter enciclopèdic o animalístic, però també de la tradició literària del seu temps; d) introduint refranys, frases fetes, referències a llocs coneguts de la geografia catalana, a noms de personatges i fets esdevinguts en el seu temps, etc.

A banda de les fonts esmentades, que hem pogut constatar amb abundància especialment en la raó 16a., de la *Disputa*, Turmeda fa ús de tòpics literaris del seu temps, com ara la misogínia, o fa apareixer en la discussió animals típics de la tradició cortesana com ara el rossinyol, o temes com el de la immortalitat de l'ànima, que ens recorda un contemporani del seu temps, Bernat Metge. I recordarem també amb aquest propòsit, l'aparició en altra raó no analitzada ací dels contes antimonàstics, procedents probablement de la tradició italiana.

Aquest ús de fonts tan diverses, amb les referències a llocs coneguts de terres catalanes, els exemples que inventa ell, i les dites populars que mescla en el discurs, es barregen en un text ric en suggeriments i en possibles punts de vista des dels quals es poden mirar els diversos temes tractats; un text, la *Disputa*, amb un evident valor literari que podem atribuir, no sols als contes antimonàstics com ha indicat la crítica, sinó a l'obra en conjunt, inspirada molt probablement per un desig de tractar de manera no solemne i divertida temes que podien interessar als lectors de l'època. Si la intenció primera de Turmeda era demostrar

Que l'homme vain est moins que beste brute,
Sinon en tant que la Divinité
A prins habit de nostre infirmité (p.45)

evidentment en aquesta primera intenció se'n mesclen, al llarg del text, moltes altres, de diversió, de paròdia, o de crítica social i freqüentment suportades en fonts conegudes, parodiades o lleugerament adequades al propòsit de l'autor.

Marinela GARCIA SEMPERE
Universitat d'Alacant

BIBLIOGRAFIA

- ALBA, R. (1990): Ed. i traducció de Richard DE FOURNIVAL, *Bestiario de amor*, Madrid, Ediciones Miraguano.
- ARCHER, R. (1985): *The pervasive image: The role of analogy in the poetry of Ausiàs March*, Purdue University Monographs in Romance Languages, núm. 17, Amsterdam, John Benjamins.
- ALEMANY FERRER, R. (1989): "Turmeda/Abdal.là o el perspectivisme com a pràctica vital i/o literària", *Miscel.lània Joan Fuster. Estudis de llengua i literatura*, I, Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ANGLICUS, Bartholomaeus (1601): *De genuinis rerum coelestium, terrestrium et infernarum Proprietatibus*, llibres XII i XVIII, Frankfurt, Apud Wolfgangum Richterum, impentis Nicolai Stenii, Not. et Bibliopolae.
- ASÍN PALACIOS, M. (1914): "El original árabe de la *Disputa del asno contra fray Anselmo Turmeda*", Barcelona, *Revista de Filología Española*, I, p.1-51.
- BELTRÁN, V. (1988): "*Fuge lo lixignolo: Elementos popularizantes en la lírica del duecento*" *Actas del IV Congreso Nacional de Italianistas*, Santiago de Compostela, 24-26 de marzo, p.23-39.
- BOHIGAS, P.(1952): Ed. d'AUSÍAS MARCH, *Poesies*, 4 vols, Barcelona, Barcino.
- BOTELLA, J. (1980): "Anselm Turmeda en Juan Goytisolo: assaig d'un palimpest" *Lletres de canvi*, 2, febrer de 1980.
- CALVET, A. (1914): *Fray Anselmo Turmeda, heterodoxo español*, Barcelona, Casa editorial Estudio.
- CANTAVELLA, R. (1992): *Els cards i el lliur: una lectura de l'"Espill" de Jaume Roig*, Barcelona, Quaderns Crema.
- CORNAGLIOTTI, A. (1975): Ed. de *Flors de Virtut e de costums*, versió catalana de Francesc de Santcliment, Barcelona, Barcino.
- D'ASCOLI, Cecco (1550): *Acerba*, Venècia, Benedetto Bendonì.
- EPALZA, M. de (1965): "Nuevas aportaciones a la biografía de fray Anselmo Turmeda (Abdallah al-Tarchumán) *Analecta sacra tarraconensia* XXVIII, p.87-158.
- (1971): *La Tuhfa, autobiografía y polémica islámica contra el cristianismo de Abdallah al-Taryuman (fray Anselmo Turmeda)*, Roma.
- (1978): Ed. d'ANSELM TURMEDA, *Autobiografía i atac contra els partidaris de la creu*, Barcelona.
- (1983) *Anselm Turmeda*, Palma de Mallorca.
- Traduccions persa, turca, alemanya i catalana de la *Tuhfa* de Turmeda", *Randa. Homenatge a F. de Borja Moll*, Barcelona, 11, III, p.141-144.
- FRADEJAS LEBRERO, J. (1969): Ed. de Pedro LÓPEZ DE AYALA, *Libro de la caza de las aves*, Madrid, Castalia.
- FRADEJAS RUEDA, J. M. (1985): Ed. de *Tratados de cetrería*, Madrid, Caïrel Ediciones. Inclou cinc tractats del segle XIV i un del XV.
- GUSTA, M. (1978): Ed. de ROIG, J., *Espill o llibre de les dones*, Barcelona, Edicions 62.

- LLINARES, A. (1984): Ed. d'ANSELME TURMEDA, *Dispute de l'Ane* (Texte établi, annoté et commenté par Armand Llinarès) Paris.
- MARFANY, J. L. (1965): *Ideari d'Anselm Turmeda*, Barcelona, Edicions 62.
- MARTÍNEZ TORREJÓN, J. M. (1992): "Diálogo entre la Edad Media y el Renacimiento", *Insula*, febrer 1992, p.21-22.
- MASSOT I MUNTANER, J. (1973): "Anselm Turmeda actual", *Serra d'or*, març 1973, p.39-40.
- METGE, B. (1980): *Lo somni*, edició a cura de Marta Jordà, Barcelona, Edicions 62.
- MENÉNDEZ PELAYO, M. (1961): *Orígenes de la novela*, I, Madrid, CSIC.
- MIRETI SANS, J. (1911): "Vida de fray Anselmo Turmeda", *Revue Hispanique*, XXIV, p.261-295.
- MONTOLIU, M. (1960): *Eiximenis, Turmeda i l'inici de l'humanisme a Catalunya*, Barcelona, p.61-98.
- PANUNZIO, S. (1963 i 1964): Ed. de *Bestiari*, 2 volums, Barcelona, Barcino, 1963, vol I, 1964 vol II.
- (1983): "Realisme i didacticisme en les comparacions d'Ausiàs March pròpies del bestiar", *Actes del sisè col.loqui internacional de llengua i literatura catalanes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- PROBST, J. M. (1960): "Los animales en las obras en romance de antiguos autores franciscanos en Catalunya" *Estudios Franciscanos*, 61, Barcelona, p.73-87.
- RAUTA, A. (1973): *Gramática rumana*, Madrid, CSIC.
- RICO, F. (1970): *El pequeño mundo del hombre*, Madrid, Castalia, p.90-96.
- (1973): "Pedro de Veragüe y fra Anselm Turmeda", *Bulletin of Hispanic Studies*, L, p.224-236.
- (1990): "Los orígenes de *Fontefrida* y el primer romancero trovadoresco" dins *Texto y contextos. Estudios sobre la poesía española del siglo XV*, Barcelona, Crítica, p.1-60.
- ROQUER, M. de (1964): *Història de la literatura catalana*, II, Barcelona, Ariel, p.264-308.
- (1975): *Los trovadores*, tres volums, Barcelona, Planeta.
- RUBIERA I MATA, M. J. (1993): "Una possible font àrab de l'estructura argumental se les *Cobles de la divisió del regne de Mallorca*" *Actes del IXè Col.loqui Internacional del Llengua i Literatura Catalanes*, Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RUBIO, J. (1984): *Història de la literatura catalana*, I, Montserrat, PAM, p.356-361.
- SAMSO, J. (1971-72): "Turmediana" *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXXIX, p.51-85.
- SELVATI COGUL, A. (1971): *Dos apòstates dels segles XIV i XV: Turmeda i Marginet*, Barcelona.
- SCHUTZ, A. H. (1945): Ed. de DAUDE DE PRADAS, *Dels Auzels Cassadors*, Columbus, The Ohio State University Press.
- TORNERO POVEDA, E. (1984): Ed. i traductor de *La disputa de los animales contra el hombre*, Madrid.
- WITTLIN, C. J. (1976): Ed. de BRUNETTO LATINI, *Llibre del tresor*, Barcelona, Barcino.